

Κοινωνική Πολιτική

Τόμ. 2 (2014)

Μορφές Φτώχειας και Κοινωνικού Αποκλεισμού στο Νομό Ηλείας. Μια Ποιοτική Προσέγγιση

Παπαδοπούλου Δέσποινα, Αντώνης Κολημενάκης

doi: [10.12681/sp.10556](https://doi.org/10.12681/sp.10556)

Copyright © 2016, Παπαδοπούλου Δέσποινα, Αντώνης Κολημενάκης

Άδεια χρήσης [Creative Commons Αναφορά 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/).

Βιβλιογραφική αναφορά:

Δέσποινα Π., & Κολημενάκης Α. (2017). Μορφές Φτώχειας και Κοινωνικού Αποκλεισμού στο Νομό Ηλείας. Μια Ποιοτική Προσέγγιση. *Κοινωνική Πολιτική*, 2, 63–78. <https://doi.org/10.12681/sp.10556>

ΜΟΡΦΕΣ ΦΤΩΧΕΙΑΣ ΚΑΙ ΚΟΙΝΩΝΙΚΟΥ ΑΠΟΚΛΕΙΣΜΟΥ ΣΤΟ ΝΟΜΟ ΗΛΕΙΑΣ. ΜΙΑ ΠΟΙΟΤΙΚΗ ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΗ

Παπαδοπούλου Δέσποινα

Κολημενάκης Αντώνης

Εισαγωγή στις μορφές Κοινωνικού Αποκλεισμού στο Νομό Ηλείας.

Είναι γνωστά σε ολόκληρη την ελληνική κοινωνία αλλά και στον πλανήτη τα δραματικά γεγονότα που στιγμάτισαν τον Αύγουστο του 2007 τη νοτιοδυτική πλευρά της Πελοποννήσου. Οι καταστροφικές πυρκαγιές εκείνης της περιόδου άλλαξαν ριζικά το φυσικό και το κοινωνικό περιβάλλον της περιοχής με σοβαρότατες συνέπειες για τα χρόνια που ακολούθησαν. Για τις κοινωνικές επιστήμες, το σημαντικότερο πρόβλημα των πυρόπληκτων περιοχών επικεντρώνεται στην ανθρώπινη παρουσία/απουσία και τη διάρρηξη της κοινωνικής συνοχής και του κοινωνικού ιστού. Αυτό το χαρακτηριστικό γνώρισμα της περιοχής λόγω των κατ'αρχήν φυσικών καταστροφών, πήρε ανεξέλεγκτες διαστάσεις κάτω από τις άγριες συνθήκες οικονομικής κρίσης που ξέσπασαν στις κοινωνίες της νότιας Ερώπης τα τελευταία τρία με πέντε χρόνια. Κατά συνέπεια, η συσσώρευση αρνητικών δεδομένων πάσης φύσεως, και κοινωνικών μειονεκτημάτων, δημιούργησε ένα εκρηκτικό μείγμα καταστροφής που σε κάποιες περιπτώσεις λαμβάνει διαστάσεις ανθρωπιστικής κρίσης. Ως εκ τούτου, οι κάτοικοι των καμμένων περιοχών πρέπει να υποστηριχθούν και να αντιμετωπίσουν εκτός από τα άμεσα προβλήματα και το μέλλον τους, προβλήματα καθημερινής επιβίωσης στην περιοχή.

Οι περιοχές αυτές έχουν σημαντικά προβλήματα οικονομικής επιβίωσης με προβλήματα συρρίκνωσης του αγροτικού εισοδήματος που τους οδηγούσε στην εγκατάλειψη και ερήμωση της υπαίθρου και πριν τη φωτιά. Η οικονομική κρίση σήμερα έχει δώσει τη χαριστική βολή για τις προοπτικές επιβίωσης των κατοίκων.

Από τα δεδομένα των τοπικών φορέων και από δευτερογενείς μελέτες έχει καταδειχτεί ότι το εισόδημα και η κοινωνική συνοχή στην περιοχή έχουν πληγεί σημαντικά με αποτέλεσμα τα φαινόμενα της κοινωνικής ευπάθειας, του κοινωνικού αποκλεισμού και της σχετικής και απόλυτης φτώχειας να διογκώνονται καθημερινά με ραγδαίο ρυθμό.

Στο πλαίσιο αυτό, το παρόν άρθρο βασίζεται σε ερευνητικά αποτελέσματα του προγράμματος Συνεργασία που πραγματοποιήθηκε τα έτη 2009-2013 με αντικείμενο τη φτώχεια και τον κοινωνικό αποκλεισμό στο νομό της Ηλείας¹. Το άρθρο επικεντρώνεται στην ποιοτική διάσταση που φώτισε άγνωστες πτυχές του βιώματος του αποκλεισμού για τους πληθυσμούς της περιοχής.

Η μεθοδολογία της ποιοτικής και σε βάθος έρευνας. Βασικές συνιστώσες και μεθοδολογικές επιλογές

Για την εικόνα των διαδικασιών αποκλεισμού κρίθηκε απαραίτητη η υλοποίηση σε βάθος ποιοτική έρευνα σε επιλεγμένο δείγμα νοικοκυριών που διαβιούν σε συνθήκες κοινωνικού αποκλεισμού και φτώχειας. Απαντάει στο δύσκολο ερώτημα γιατί κάποιοι πληθυσμοί τα “καταφέρνουν” καλύτερα από κάποιους άλλους και γιατί οι ευπαθείς ομάδες μετατράπηκαν σε αποκλεισμένες κοινωνικές ομάδες. Για το λόγο αυτό πραγματοποιήθηκαν 25 συνεντεύξεις σε βάθος με επιλεγμένα νοικοκυριά, όπου σύμφωνα με την παγκόσμια βιβλιογραφία αποδεικνύεται η επάρκεια του αριθμού των ποιοτικών συνεντεύξεων².

Για την ακρίβεια η σε βάθος ποιοτική έρευνα στόχο είχε να αναδείξει τις βιωματικές διαδικασίες ευπάθειας και αποκλεισμού ως προς τις ευπαθείς ομάδες που επιλέξαμε

¹ Η ερευνητική έκθεση προτείνει μία σειρά από κοινωνικούς και οικονομικούς δείκτες που εφαρμόζονται σε διαφορετικές ευπαθείς κοινωνικές ομάδες (ηλικιωμένοι, γυναίκες, παιδιά, νέοι, ενεργός πληθυσμός ανέργων, μονογονεϊκές οικογένειες, αμέα, μετανάστες, πρόσφυγες, κα.) και περιλαμβάνουν διαφορετικούς τομείς κοινωνικού αποκλεισμού (σελ. 22). Οι δείκτες αυτοί και κάποιοι άλλοι προτείνεται να μελετηθούν καλύτερα στην πράξη και να επαληθευθεί ή να διαψευστεί η αποτελεσματικότητά τους στη μέτρηση του αποκλεισμού και η βαρύτητά τους στη συγκεκριμένη περιοχή. Βλέπε, ΘΕΟΔΩΡΟΥΛΑΚΗΣ Μ., ΚΟΛΗΜΕΝΑΚΗΣ Α., ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΥ Δ., ΡΙΤΣΑΡΣΟΝ Κ., 2013, *Μορφές φτώχειας και κοινωνικού αποκλεισμού στις πυρόπληκτες περιοχές του Νομού Ηλείας*, τελικό παραδοτέο για το Πρόγραμμα Συνεργασία 2009-2013, Υπουργείο Εσωτερικών και ΕΣΠΑ, Αθήνα.

² ΒΛΕΠΕ ΤΣΙΩΛΗΣ Γ., 2006, *ΙΣΤΟΡΙΕΣ ΖΩΗΣ ΚΑΙ ΒΙΟΓΡΑΦΙΚΕΣ ΑΦΗΓΗΣΕΙΣ*, ΑΘΗΝΑ, ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΚΡΙΤΙΚΗ, ΚΑΙ ΚΑΛΛΑΣ Γ., ΣΕΝΤΕΔΑΚΗΣ Ν., ΤΣΙΩΛΗΣ Γ., 2011, *ΕΡΕΥΝΗΤΙΚΕΣ ΥΠΟΔΟΜΕΣ ΚΑΙ ΔΕΔΟΜΕΝΑ ΣΤΗΝ ΕΜΠΕΙΡΙΚΗ ΚΟΙΝΩΝΙΚΗ ΕΡΕΥΝΑ*, ΑΘΗΝΑ, ΝΗΣΟΣ.

να προσεγγίσουμε. Οι οδηγοί συνέντευξης απευθύνθηκαν στις ειδικές πληθυσμιακές ομάδες, έτσι όπως αυτές έχουν εντοπιστεί και καταγραφεί στην πρώτη φάση της έρευνας³.

Μεθοδολογικά, κατασκευάσαμε τόσους οδηγούς συνεντεύξεων όσες είναι και οι πολυπληθέστερες αποκλεισμένες και ευπαθείς ομάδες που βρέθηκαν στο πεδίο. Οι βασικοί άξονες που ακολουθήσαμε ως προς την ανάλυση του περιεχομένου των οδηγιών συνέντευξης είναι οι ακόλουθοι:

Ο Α΄ άξονας :

Ενδιαφερθήκαμε να καταγράψουμε τα δημογραφικά και κοινωνικά χαρακτηριστικά, χαρακτηριστικά εκπαίδευσης, απασχόλησης, οικογενειακής κατάστασης, κλπ. των ατόμων των ομάδων που ερωτήθηκαν κατά τη διάρκεια αυτής της φάσης της έρευνας.

Ο Β΄ άξονας :

Στόχος αυτού του άξονα είναι η πραγματική ή οι πραγματικές αιτίες του κοινωνικού αποκλεισμού. Αυτό σημαίνει ότι αναζητήσαμε εκείνα τα στοιχεία που μετατρέπουν την απλή κοινωνική ευπάθεια (που αποτυπώνεται κυρίως με τη συμμετοχή στις ομάδες-στόχου και αφορά εδώ το σύνολο του πληθυσμού) σε κοινωνικό αποκλεισμό.

Ο Γ΄ άξονας :

Με δεδομένη την ύπαρξη του αποκλεισμού με τον γ άξονα εξετάσαμε εντοπισμένα το ρόλο των πυρκαγιών, το ρόλο της οικονομικής κρίσης και το ρόλο κάθε λογής υπηρεσιών που προσφέρονται αν προσφέρονται στους αποκλεισμένους. Επιλέγοντας αυτούς τους τρεις παράγοντες ρίξαμε το βάρος της ποιοτικής συνέντευξης σε συγκεκριμένες αιτίες αποκλεισμού όπως αυτές αναδεικνύονται σήμερα. Αυτές οι αιτίες είναι ένας παρελθοντικός παράγοντας, αυτός των καταστροφικών πυρκαγιών του 2007, ένας παροντικός παράγοντας, αυτός της τρέχουσας βαθιάς οικονομικής κρίσης και ένας διαμεσολαβητικός παράγοντας αυτός των μέτρων και πολιτικών που στόχο έχουν την ανατροπή του προηγούμενου τοπίου.

³ Βλέπε Ρίτσαρσον Κ., 2013, *Η παρούσα Κοινωνικοοικονομική Κατάσταση των Πυρόπληκτων Περιοχών του Νομού Ηλείας: Μία δειγματοληπτική έρευνα*, τελική έκθεση ποσοτικής έρευνας για λογαριασμό του προγράμματος Συνεργασία, Αθήνα, Πάντειο Πανεπιστήμιο.

Αυτοί οι τρεις παράγοντες φαίνονται ικανοί να εξηγήσουν συμπληρωματικά τις κύριες αιτίες αποκλεισμού και την κατάσταση που συναντάμε σήμερα στην Ηλεία.

Τα αποτελέσματα της ποιοτικής έρευνας τα βιώματα κοινωνικού αποκλεισμού των κατοίκων του Νομού

Το βασικό ερώτημα στο οποίο καλείται να απαντήσει η ποιοτική εμπειρική έρευνα είναι η διάγνωση των διαδικασιών κοινωνικού αποκλεισμού στο Νομό της Ηλείας και στους τρόπους βιώματος αυτής της δυσάρεστης πραγματικότητας. Η έμφαση στα βιώματα αυτά δίνεται στις συνέπειες που εμφανίζει η φυσική καταστροφή του οικιακού αλλά και του ευρύτερου περιβάλλοντος μετά τις πυρκαγιές και η διάρρηξη του κοινωνικού ιστού και η πρόσφατη οικονομικο-κοινωνική κρίση που έχει αποδιαρθρώσει ότι απέμεινε από τις πυρκαγιές.

Η βάση αναζήτησης αυτού του πληθυσμού προέκυψε μέσα από το δείγμα ποσοτικής έρευνας όπως ήδη αναφέρθηκε, αλλά πρέπει να επισημάνουμε ότι κάποιες ομάδες φαίνεται να υπερεκπροσωπούνται στα βιώματα αυτά. Έτσι, είναι ενδεικτική η παρουσία σημαντικού αριθμού *ηλικιωμένων ατόμων* που ζουν κάτω ή στο όριο της φτώχειας, καθώς επίσης και της νέας κατηγορίας *των άπορων εργαζόμενων*, οι οποίοι βρίσκονται μεταξύ μακροχρόνιας ανεργίας και ευκαιριακής απασχόλησης που διαρκεί μία μέρα ή λίγο περισσότερο.

Τα στοιχεία που ακολουθούν και στηρίζονται σε συγκεκριμένες μελέτες περίπτωσης, έτσι όπως έχουν καταγραφεί από την έρευνα, είναι ενδεικτικές της παρουσίας αυτών των δύο ομάδων.

Ηλικιωμένοι άποροι και κάτοικοι ορεινών και απομακρυσμένων περιοχών

Ενα χαρακτηριστικό γνώρισμα του κοινωνικού αποκλεισμού είναι η συσσώρευση κοινωνικών μειονεκτημάτων⁴ κατά τέτοιο τρόπο ώστε να οξύνει τα ήδη υπάρχοντα προβλήματα, χωρίς ταυτόχρονα να ισορροπεί με κάποια άλλα πλεονεκτήματα ή

⁴ Βλέπε Παπαδοπούλου Δ., 2012, *Κοινωνιολογία του Αποκλεισμού στην εποχή της Παγκοσμιοποίησης, Η διάρρηξη του κοινωνικού δεσμού και η αδυναμία πρόσβασης στα κοινωνικά δικαιώματα*, Αθήνα, εκδόσεις Τόπος.

παροχές που να αμβλίνουν σε κάποιο βαθμό το πρόβλημα. Αυτή η πραγματικότητα καταγράφεται ξεκάθαρα σε πολλές περιπτώσεις που συναντήσαμε στο πεδίο.

Μία τέτοια ομάδα συσσωρευμένων κοινωνικών μειονεκτημάτων είναι οι ηλικιωμένοι, άποροι και συγχρόνως κάτοικοι κάποιων περιοχών που είναι σχετικά γεωγραφικά απομονωμένες. Οι ηλικιωμένοι κάτοικοι παρουσιάζουν ξεκάθαρα συσσωρευμένα κοινωνικά μειονεκτήματα, πολύ χαμηλά ή μηδενικά εισοδήματα, μεγάλα πλήγματα από τις καταστροφικές πυρκαγιές και όξυνση των προβλημάτων τους μέσα από την εκτεταμένη οικονομική κρίση.

Πυρκαγιές και οικονομική κρίση

Σχετικά με την κατάσταση μετά τις πυρκαγιές, οι ηλικιωμένοι παρουσιάζουν ότι αρχικά δημιουργήθηκε σημαντικό πρόβλημα που όμως σύντομα ξεπεράστηκε από την καταβολή των αποζημιώσεων. Σύμφωνα με τη γνώμη τους, η οικονομική κρίση ευθύνεται κυρίως για την επιδείνωση των υφιστάμενων προβλημάτων διαβίωσης στο χωριό που είναι κυρίως η έλλειψη α) στοιχειωδών υπηρεσιών π.χ ιατρού, τράπεζας και οποιασδήποτε μορφής κοινωνικής βοήθειας καθώς και β) υποδομών π.χ δρόμοι κλπ. Επιπρόσθετα, η άποψη ότι η βελτίωση των παραπάνω αποτελεί βασική προϋπόθεση για την βελτίωση των συνθηκών διαβίωσης και άρα στην προσέλκυση κατοίκων στο χωριό αποτελεί κεντρικό άξονα αναζήτησης μιας λύσης.

Βασικό πρόβλημα για τους ηλικιωμένους αποτελεί και η δυσκολία μετακινήσεων. Ανυπαρξία, μέσω συνκοινωνίας, προσωπικών οικονομικών πόρων, καθώς και οι καιρικές συνθήκες σε συνδυασμό με τη γεωγραφική απόσταση κάποιες φορές δημιουργούν ένα εκρηκτικό μείγμα κοινωνικής απομόνωσης και ένδειας σε όλα τα πεδία της καθημερινότητας.

Επίσης είναι ξεκάθαρη η σοβαρή δυσκολία να ανταπεξέλθει κανείς στις καθημερινές του ανάγκες και υποχρεώσεις. Αντίβαρο στη διαφανόμενη φτώχεια από την οποία πλήττεται τα τελευταία χρόνια αποτελούν οι κάποιες στοιχειώδεις αλλά σημαντικές κοινωνικές και οικογενειακές σχέσεις, εκεί που υφίστανται. Οι σχέσεις του με τους λιγοστούς κατοίκους του χωριού ως αρκετά

ανεπτυγμένες, αν και την περίοδο του χειμώνα η ερήμωση του χωριού δημιουργεί έντονες συνθήκες απομόνωσης.

Οι επιδοτήσεις και οι αποζημιώσεις του κράτους για τις πυρκαγιές συνέβαλαν σε κάποιο βαθμό στην αντιμετώπιση της κατάστασης. Υπάρχουν ποικίλλες και αντιφατικές απόψεις σε σχέση με τον ουσιαστικό ρόλο των δημόσιων παροχών. Άλλοι φαίνονται κερδισμένοι κι άλλοι χαμένοι. Μετά από τις πυρκαγιές κάποιοι φαίνεται ότι έλαβε ένα επίδομα της τάξης των 3.000€ + 1.000€ (ως άμεση καταβολή ενίσχυσης) που αξιοποίησε για τις πρώτες ανάγκες. *«Τα λεφτά μου τα έδωσαν. Φύγαμε από εδώ, εγκατέλειψα το σπίτι ... είχε δυνατό αέρα, κάπνα ... ήρθε ταξί από τη Ζαχάρω και με πήγε σε ένα χωριό. Εκεί κάτσαμε 2-3 ώρες και λέμε "ό,τι είναι να γίνει ας γίνει. Είχα όμως καθαρίσει τον περιβάλλοντα χώρο του σπιτιού από τα χορτάρια για τον κίνδυνο πυρκαγιάς και έτσι σώθηκα!»*

Η εικόνα που αποτυπώνεται για την οικονομική κρίση παραπέμπει περισσότερο στις ήδη υπάρχουσες δυσκολίες κατά τη στιγμή που ξεκίνησε η οικονομική κρίση παρά στην κρίση αυτή καθ'αυτή. Το βασικό του πρόβλημα συνοψίζεται στα σοβαρά οικονομικά προβλήματα που αντιμετωπίζουν σήμερα, γιατί βρέθηκαν πολλοί στη θέση να βοηθούν και τα παιδιά τους λόγω ανεργίας, αλλά και σε μία αρνητική ψυχολογική κατάσταση που τους οδηγεί σε κοινωνική απομόνωση. Όπως στους περισσότερους ερωτώμενους φαίνεται ότι υπάρχει σαφής και αρνητική αλληλεπίδραση μεταξύ πυρκαγιών και οικονομικής κρίσης.

Οι διαφοροποιήσεις μεταξύ του ερωτώμενου πληθυσμού στην πραγματικότητα δεν είναι σημαντικές, ακόμη και για εκείνους που αντιμετωπίζουν πολύ σοβαρό πρόβλημα επιβίωσης. Η συσσώρευση των δύο βασικών παραγόντων, πυρκαγιές και κρίση, σε συνδυασμό με οριακά ή μηδενικά εισοδήματα και με πολλά προβλήματα λόγω γεωγραφικής απομόνωσης, δημιουργεί ένα εκρηκτικό μίγμα ομοιόμορφων μορφών αποκλεισμού που βιώνεται συνειδητά ή λιγότερο συνειδητά από μεγάλο μέρος αυτών των ευπαθών ομάδων.

Από την άλλη πλευρά, η ύπαρξη ισχυρού κοινωνικού δεσμού, όταν υφίσταται, στο επίπεδο της οικογένειας ή / και της κοινότητας, συνιστά ισχυρό υποστηρικτικό και συνεκτικό παράγοντα στην κοινωνική ζωή των τοπικών κοινωνιών. Ωστόσο, στο βαθμό που η σχετική κοινωνική απομόνωση που συνεπάγεται η δυσκολία στην καθημερινή διαβίωση συνδυάζεται με συσσώρευση άλλων κοινωνικών μειονεκτημάτων (π.χ. τη γήρανση, τις χρόνιες παθήσεις, κλπ.), τα πληττόμενα υποκείμενα τείνουν να οδηγηθούν σε διαδικασίες έντονου κοινωνικού αποκλεισμού. Τόσο η κοινότητα όσο και η οικογένεια μπορούν να παίξουν έναν αντίστροφο ρόλο, αμβλύνοντας την κοινωνική απομόνωση των ατόμων και σε τελική ανάλυση επιταχύνοντας μεγαλύτερη ασφάλεια και συμμετοχή των ανθρώπων.

Σας συμπεράσμα, αν και φαίνεται ότι υπήρξε ένα κοινωνικό σοκ μέσα από το βίωμα και τις συνέπειες των πυρκαγιών, οι πρώτες ενδείξεις από την ψυχολογία των κατοίκων, κατέγραψαν ένα σχετικό ξεπέραςμα του προβλήματος. Ομως θα μπορούσαμε με βεβαιότητα να υποστηρίξουμε ότι αυτό δεν μπόρεσε να φτιάξει ρίζες για το οριστικό ξεπέραςμα του βιώματος της καταστροφής. Η λάλαιπα της οικονομικής κρίσης, της βιωμένης ανεργίας, των περικοπών στους μισθούς και συνταξεις και της αύξησης της φορολογίας εισοδήματος και ακίνητης περιουσίας, ξανάφερε στο προσκήνιο μία διάχυτη απαισιοδοξία, φόβο, ανασφάλεια, σε κάποιες περιπτώσεις και μάλιστα απελπισία και απόγνωση. Για να αντιμετωπιστούν αυτές οι βίαιες αλλαγές, υπάρχει ξεκάθαρα μία αναδίπλωση στην οικογένεια, όπου και αυτή υπάρχει. Στις περιπτώσεις που δεν υπάρχει οικογενειακή συναισθηματική και υλική υποστήριξη, ο αποκλεισμός, η προσωπική απομόνωση και η περιθωριοποίηση αποτελούν τα μοναδικά χαρακτηριστικά αυτών των μονομελών συνήθως νοικοκυριών.

Αποροι εργαζόμενοι και μακροχρόνια άνεργοι

Μία εξαιρετικά σημαντική ευπαθή ομάδα που πλήττεται ιδιαίτερα τα τελευταία χρόνια, κυρίως λόγω της οικονομικής κρίσης και των συνεπειών της, είναι κατ' αρχήν αυτοί που παραδοσιακά άνηκαν στους μακροχρόνια άνεργους, αλλά και αυτοί που εργάζονται περιστασιακά αλλά αμοίβονται με πενιχρό μισθό και γενικότερα δεν μπορούν να ανταπεξέλθουν στις υποχρεώσεις τους. Ειδικότερα, οι τελευταίοι

αποτελούν σημάδι των καιρών μας και σηματοδοτούν την είσοδο σε διαδικασίες κοινωνικού αποκλεισμού και φτώχειας μεσαίων κοινωνικών στρωμάτων. Η ποιοτική έρευνα ανέδειξε περιπτώσεις με ανυπερβλητες δυσκολίες, με όρους όχι μόνο οικονομικούς αλλά κυρίως κοινωνικούς, δηλαδή τι σημαίνουν αυτές οι αλλαγές για τις ζωές αυτών των ανθρώπων. Ο διαχωρισμός αυτής της κατηγορίας από τους ηλικιωμένους στηρίζεται σε πληθώρα παραγόντων που νοηματοδοτούνται από το διαφορετικό βίωμα και τον τρόπο αντίληψης της πραγματικότητας.

Πυρκαγιές και οικονομική κρίση

Όπως ήδη έχουμε αναδείξει από την προηγούμενη ομάδα των ηλικιωμένων αρκετοί πληθυσμοί έπαθαν ολική καταστροφή από τις πυρκαγιές του 2007. Οι προσφορές που δόθηκαν από διάφορους φορείς, κρατικούς, ΜΚΟ και ιδιωτικούς βοήθησαν καταλυτικά στην αναμόρφωση των κατοικιών (πολλές φορές ύψους 40.000 και 50.000 ευρώ) όμως και πάλι τα κενά δεν καλύφθηκαν, κυρίως για την ανάκτηση των επαγγελματικών δραστηριοτήτων τους. Οι περισσότεροι από αυτούς που ρωτήθηκαν κατά τη διάρκεια της έρευνας περιήλθαν σε μία αδιέξοδη μακροχρόνια ανεργία, τέτοια που πήρε ανεξέλεγκτες διαστάσεις στην περίοδο της οικονομικής κρίσης.

Αν και ο τουρισμός αποτελούσε ανέκαθεν μία σημαντική πηγή εισοδήματος στην περιοχή, η περιβαλλοντική καταστροφή δεν άφησε πολλά περιθώρια για προσπάθειες εξόδου από μία δραματική πτώση των εισοδημάτων.

Αυτό όμως που φαίνεται να στηρίζει τους πληθυσμούς ακόμη και σήμερα είναι το αίσθημα μιας κοινωνικής αλληλεγγύης που υπάρχει στα χωριά. Εξακολουθούν να έχουν τις παρέες τους, να πηγαίνουν στο καφενείο και να συναντούν τους φίλους τους: *«Ναι ναι, στο σπίτι να κλειστείς πόσο θα καθίσεις .. 3-4 ώρες ... δεν μπορείς παραπάνω ... μετά βγαίνεις, αλλά είναι όχι μόνο για μένα είναι γενικά δηλ. το 50% του χωριού αντιμετωπίζει οικονομικά προβλήματα ...»*

Η άποψη αυτή δεν υποστηρίζεται καθολικά, αλλά από τις πιο ελαφριές περιπτώσεις αποκλεισμού, όπου αναζητούνται ακόμη λύσεις. Υπάρχουν όμως και οι πιο βαριές περιπτώσεις όπου η κοινωνική απομόνωση χτυπάει την πόρτα

τους πλέον ως καθημερινότητα: *«Οι περισσότεροι εδώ είναι απομονωμένοι στο πρόβλημά τους, απογοητευμένοι και αν πας πριν 10 χρόνια στο παρελθόν υπήρχε ζωή, υπήρχε χρήμα στην αγορά, υπήρχε κινητικότητα ... μάλιστα εγώ που δούλευα τότε δεν μπορούσα να κλείσω άλλες δουλειές γιατί δεν προλάβαινα..»*

Οι μέσης ηλικιακής κατηγορίας άνεργοι και εργαζόμενοι πενιχρά αμοιβόμενοι θεωρούν ξεκάθαρα ότι η κρίση έχει κάνει μεγάλη καταστροφή στην απασχόληση και την οικονομία του χωριού και όχι οι πυρκαγιές: *«Τότε με τις πυρκαγιές είχε κάποιες δουλειές δηλ. λίγο-πολύ δουλέψανε 5-10 συνεργεία που έφτιαζαν τα σπίτια εδώ ... υπήρχαν δουλειές για ένα τρίμηνο – τετράμηνο, είχα εργαστεί και ο ίδιος στην αποκατάσταση κάποιων σπιτιών”.*

Το πρόβλημα εμφανίζεται με την ίδια ένταση όταν αναφερόμαστε σε μισθωτούς. Θεωρούν ότι αντιμετωπίζουν σοβαρό βιοποριστικό πρόβλημα εξαιτίας τόσο των περικοπών στο βασικό του μισθό (π.χ στο δήμο), όσο και από τις ανεξόφλητες πληρωμές για τις επιπλέον αγροτικές εργασίες που προσφέρει στην περιοχή. Επιπλέον, το οικονομικό του πρόβλημα οξύνεται από τα χρέη τους, που δημιούργησαν δάνεια σε τράπεζες, καθώς και από τα αυξημένα μηνιαία έξοδα για τη συντήρηση της οικογένειας. Σαν αποτέλεσμα, εκτιμούν ότι δε μπορούν να ανταποκριθούν στις υποχρεώσεις τους περιορίζοντας τις παροχές στα παιδιά του για εκπαιδευτική υποστήριξη (φροντιστήρια) και άλλες εξωσχολικές δραστηριότητες. Ακόμα, τα σοβαρά προβλήματα υγείας της οικογένειας, λόγω της απουσίας οικονομικών πόρων δεν δύνανται να αντιμετωπιστούν.

Αντίθετα για τους νέους και δη αυτούς που έχουν ένα ικανοποιητικό επίπεδο μόρφωσης, η κατάσταση εμφανίζεται στην καλύτερη περίπτωση στάσιμη, και στην χειρότερη αδιέξοδη. Εκτιμούν ότι το χωριό και οι συνθήκες ζωής είναι παράγοντες αποκλεισμού και κατά συνέπεια: *“σκέφτομαι σοβαρά το ενδεχόμενο μετεγκατάστασής μου στην Αθήνα, στην οποία διατηρώ έναν κοινωνικό κύκλο, με σκοπό την εύρεση εργασίας και την συνέχιση των σπουδών μου”.* Όταν μάλιστα το χαρακτηριστικό της νεότητας συνδυάζεται με έλλειψη προσόντων, τότε η κατάσταση παίρνει απελπιστικές διαστάσεις: *«Είναι όλα χάλια, όταν δεν υπάρχουν χρήματα ούτε στο καφενείο δεν μπορεί να πάει. Ο κόσμος δεν πάει ούτε στα καφενεία και αν πάει δεν χαλάει ούτε ένα ευρώ. Ο κόσμος κάθεται στα σπίτια*

του. Το χρήμα είναι για τον κόσμο για να περνάει καλά, ας κόψουν χρήμα γιατί χωρίς χρήμα που να πάμε. Το χρήμα είναι η κινητήριος δύναμη για όλα. Στην ζωή δίνεις – παίρνεις. Δεν μετράει ούτε η ομορφιά ούτε η φάτσα».

Εντυπωσιακά παραστατικά παραδείγματα ανθρώπων που έχοντας μία εμπειρία, μία ηλικία ενεργούς πληθυσμού και κάποιες προσδοκίες για να ζήσουν καλύτερα, βλέπουν ωστόσο με ωμό ρεαλισμό τη ζωή τους να γκρεμίζεται λόγω αδυναμίας τους να συμμετάσχουν ενεργά στην καθημερινότητα, να ζήσουν, να είναι καλά, να δημιουργήσουν, να εργαστούν, να φτιάξουν οικογένεια, να γίνουν ενεργοί πολίτες αυτής της χώρας. Αποτελούν παραδείγματα που ζουν μία πρωτόγνωρη για τις γενιές μας κοινωνική πραγματικότητα και που δεν επιδέχεται πολλές αχτίδες φωτός ώστε κάτι να αλλάξει.

Γενικεύοντας κάποιες παρατηρήσεις μας για τις ομάδες των μακροχρόνια άνεργων και των φτωχών εργαζομένων, μπορούμε να καταλήξουμε σε κάποιες βασικές παραδοχές. Αυτή η ομάδα βιώνει διαφορετικές διαδικασίες κοινωνικού αποκλεισμού από την ομάδα των ηλικιωμένων. Ενώ στους ηλικιωμένους είδαμε την ύπαρξη οικογένειας να παίζει καθοριστικό ρόλο στην προστασία τους από το βίωμα του αποκλεισμού, στους ανέργους και τους εργαζόμενους αλλά φτωχούς αυτή η διαδικασία περνάει καθαρά μέσα από τις οικονομικές δυσκολίες και ειδικότερα την αδυναμία συμμετοχής τους στην αγορά εργασίας. Αυτό το βίωμα αποδεικνύεται τραυματικό για αυτούς τους ανθρώπους, γιατί πρόκειται για ενεργό εργατικό δυναμικό, βρίσκονται σε ηλικίες που θα έπρεπε να εργαζονται και αυτό εξακολουθεί να αποτελεί πυξίδα για τις περαιτέρω επιλογές τους και το μέλλον τους. Η παραμονή τους στις περισσότερες των περιπτώσεων εντός της οικογένειας, παίζει ένα διφορούμενο ρόλο. Από τη μία τους προστατεύει από την απόλυτη ένδεια και την κοινωνική απομόνωση, από την άλλη όμως φρενάρει οποιαδήποτε πρωτοβουλία δημιουργίας προσωπικής ζωής αφού δεν πληρούνται οι υπόλοιποι όροι διαβίωσης. Η ασφάλεια που προσφέρεται από το οικογενειακό περιβάλλον συνοδεύεται συνήθως από μία διαιώνιση της εξάρτησής τους από αυτό, αλλά προς το παρόν δεν διαφαίνεται κάποια άλλη καλύτερη και αποτελεσματικότερη λύση. Η σκληρή πραγματικότητα έτσι όπως καταγράφεται για τους νέους των αγροτικών περιοχών κυρίως, σταθμίζεται

σαφώς γέρνει υπέρ της διαμονής στο οικογενειακό περιβάλλον, αν και οι περισσότεροι θα επιθυμούσαν ακριβώς το αντίθετο.

Σε κάθε περίπτωση, και με δεδομένη τη μακροχρόνια ανεργία και την εργασιακή απορρύθμιση, αυτοί που πλήττονται περισσότερο και βρίσκονται στη δυσχερέστερη θέση απ' όλους τους υπόλοιπους πληθυσμούς, είναι οι μεσήλικες και όχι οι νέοι, γιατί σε αυτούς αποδομείται ότι προσπάθησαν μέχρι σήμερα να δημιουργήσουν. Η χαρακτηριστική περίπτωση του Ανδρέα που βρίσκεται διαζευγμένος, χωρίς παιδιά, χωρίς δουλειά, και χωρίς ουσιαστική υποστήριξη από κάπου, τον τοποθετεί στο επίκεντρο του προβλήματος μας.

Επίσης, πρέπει να σημειωθεί ότι για τη συγκεκριμένη ομάδα, οι πυρκαγιές του 2007 έχουν σχεδόν ξεπεραστεί, ίσως γιατί τα επαγγέλματα που ασκούν δεν επλήγησαν άμεσα, σε κάποιες περιπτώσεις έγινε ακριβώς το αντίθετο. Σε αντίθεση με τους ηλικιωμένους, που έχουν σαφέστατα άλλη σχέση με το χώρο, το περιβάλλον, το σπίτι τους και το επάγγελμα του αγρότη και του κτηνοτρόφου, οι μεσαίες και νεώτερες ηλικιακές κατηγορίες που βρίσκονται στη μακροχρόνια ανεργία ή εργάζονται με ελάχιστες αποδοχές, βιώνουν το πρόβλημά τους σε σχέση κυρίως με την οικονομική κρίση και ότι συνέπειες αυτή έχει επιφέρει. Το αποτέλεσμα είναι ότι βρίσκονται σε μία σχετικά πιο επιβαρυσμένη αρνητική ψυχολογία από τους ηλικιωμένους που δεν “προσωποποιούν” την αποτυχία τους αφού θεωρούν ότι έχουν κάνει έναν κύκλο ζωής. Πιο δύσκολα είναι τα πράγματα για αυτούς που επιβαρύνονται από τη βοήθεια και των μεσήλικων παιδιών ακόμη και των εγγονών τους.

Στο αμέσως επόμενο κεφάλαιο θα εξετάσουμε το ζήτημα της σχέσης αυτών των πληθυσμών με τις επίσημες υπηρεσίες του δήμου, της κοινότητας, της νομαρχίας, ή με τις υπηρεσίες υγείας, παιδείας, κλπ. Το βασικό ερώτημα εδώ είναι κατά πόσο οι παροχές αυτών των υπηρεσιών αντιστρέφουν τα προηγούμενα δεδομένα ή τα επηρεάζουν και προς ποιά κατεύθυνση.

Σχέσεις με τις κοινωνικές υπηρεσίες και τους επίσημους φορείς

Ενας από τους άξονες επιλογής μας για την ποιοτική έρευνα πεδίου εαγγίζει το καυτό θέμα της σχέσης που έχει αναπτυχθεί μεταξύ κατοίκων του Νομού και δημόσιων υπηρεσιών. Με επίκεντρο τις κοινωνικές υπηρεσίες και το ρόλο τους στην

αντιστροφή ή τον περιορισμό των διαδικασιών αποκλεισμού και ευρύτερα τις δημόσιες υπηρεσίες και τις υπηρεσίες τοπικής αυτοδιοίκησης, η επιτόπια έρευνα ανέδειξε κάποιες βασικές πτυχές αυτής της πολύπλοκης σχέσης. Ιδιαίτερα λόγω των έκτακτων παροχών που δόθηκαν μετά τις πυρκαγιές του 2007 και τις επείγουσες ανάγκες των κατοίκων που έπρεπε να καλύψουν, αναπτύχθηκε μία «διαίτερη» θα λέγαμε κουλτούρα γύρω από τη σχέση αυτή. Άνθρωποι που ποτέ πριν δεν άκουσαν ή δεν επεδίωξαν μάλιστα σχέση με τις δημοτικές και τις κοινοτικές αρχές, ή που δεν χρειάστηκαν κάποια βοήθεια από αυτές τις υπηρεσίες, βρέθηκαν στην ιδιαίτερη θέση να κρέμονται κυριολεκτικά από τα οικονομικά και κάθε είδους βοηθήματα που μοιράζονταν κατά τη διάρκεια της πρώτης περιόδου μετά την καταστροφή.

Η σχέση λοιπόν αυτή εμφανίζει μία σειρά από σοβαρές αντιφάσεις. Σχεδόν σε όλους τους ερωτώμενους αποτυπώνεται θριαμβευτικά ένα «ναι μεν αλλά». Και ενώ οι αρνητικές κριτικές στις περισσότερες περιπτώσεις βρίσκονται στο επίκεντρο του λόγου τους, συνδέοντας τις απαντήσεις στις συγκεκριμένες ερωτήσεις με προγενέστερες δηλώσεις τους με αφορμή άλλα θέματα, καταλαβαίνει κανείς ότι ένα μεγάλο μέρος των αναγκών, τουλάχιστον ως προς τις πυρκαγιές και τη στέγαση, καλύφθηκε από δημόσιες και επιτόπιες παρεμβάσεις, πάντα θα μπορούσε να γίνει κάτι παραπάνω και κάτι καλύτερο, το μεγαλύτερο μέρος που αφορά τις συνέπειες της οικονομικής κρίσης αποτελεί ένα δυσεπίλυτο και σχεδόν ανέγγιχτο πρόβλημα. Βέβαια, εδώ πρέπει αμέσως να προσθέσουμε ότι, ακριβώς επειδή το πρόβλημα της μακροχρόνιας ανεργίας και της έλλειψης οικονομικών πόρων είναι εθνικό και όχι τοπικό, τα εργαλεία επίλυσής του και οι μηχανισμοί μιας ήδη αποδεδειγμένης τοπικής κοινωνίας αποδεικνύονται ανεπαρκείς. Η πολιτεία είναι «απούσα» στα καθημερινά προβλήματα, και αυτή συνοψίζεται κυρίως στον τομέα της υγείας πρωτίστως, της εργασίας, της εκπαίδευσης, της ανάπτυξης, της διασκέδασης και της κατοικίας.

Σε πολλές όμως περιπτώσεις συναντάμε και την έλλειψη πληροφόρησης για τις δυνατότητες, τις παροχές, τα κοινωνικά δικαιώματα που δικαιούνται οι κάτοικοι. Υπάρχουν κάτοικοι που δεν έχουν ούτε την κάρτα ανεργίας ή το βιβλιάριο της πρόνοιας γιατί αδυνατεί να καλύψουν το κόστος μετακίνησης προς και από τον ΟΑΕΔ Πύργου: «δεν έχω τα χρήματα ούτε για το ΚΤΕΛ, είναι 4 ευρώ να πάω και να γυρίσω. Την θεώρησα 9 μήνες τώρα δεν έχω ούτε αυτά και είναι αδύνατο να τα βρω».

Γενικεύοντας είναι παραπάνω από εμφανές ότι η σχέση κυρίως των ανέργων με τις κοινωνικές υπηρεσίες και ιδιαίτερα τις υπηρεσίες απασχόλησης, εμφανίζεται υποβαθμισμένη και υποτονική. Κατά κανόνα απουσιάζει η οποιαδήποτε επαφή ή προσδοκία απ' αυτές, ενώ στις περιπτώσεις που υπάρχουν επαφές αυτές περιορίζονται σε τυπικές γραφειοκρατικές σχέσεις διεκπεραίωσης κοινωνικών και οικονομικών δικαιωμάτων. Η διαμεσολαβητική λειτουργία των υπηρεσιών απασχόλησης μεταξύ της προσφοράς και της ζήτησης εργασίας, πραγματοποιείται από τα άτυπα δίκτυα (συγγενείς-γνωστοί-φίλοι), και μόνο σε σπάνιες περιπτώσεις αναδεικνύεται η υποστήριξη των αρμόδιων υπηρεσιών. Επιπλέον, διαπιστώνεται η απουσία πληροφόρησης σχετικά με τις πολιτικές και τις δυνατότητες αναβάθμισης των επαγγελματικών προσόντων (προγράμματα κατάρτισης), καθώς επίσης και σχετικά με τις δυνατότητες απασχόλησης ή αυτοαπασχόλησης.

Ως καθοριστικοί παράγοντες για τη σχέση με τις κοινωνικές και εν γένει δημόσιες υπηρεσίες είναι η θέση του ατόμου στην αγορά εργασίας, πέρα από τους δομικούς περιορισμούς που επιβάλλει η οικονομική αναδιάρθρωση, το μορφωτικό επίπεδο και η οικογένεια. Συνεπώς, οι οποιοσδήποτε παρεμβάσεις υποστήριξης των ανέργων, είναι αναγκαίο να λαμβάνουν σοβαρά υπόψη αυτές τις δύο μεταβλητές κατά την εφαρμογή τους και να μην αντιμετωπίζεται ο άνεργος ως αυθύπαρκτη και μεμονωμένη μονάδα, αλλά στο πλαίσιο του πλέγματος των κοινωνικών του σχέσεων και δυνατοτήτων.

Εν κατακλείδι, η σχέση των υποκειμένων με τις κοινωνικές υπηρεσίες είναι σημαντικά υποβαθμισμένη. Θα μπορούσαμε, ωστόσο, να διακρίνουμε κάποιες διαφαινόμενες διαφοροποιήσεις: τη μεγαλύτερη επαφή με φορείς και υπηρεσίες φαίνεται να έχουν οι άντρες σε σχέση με τις γυναίκες, οι νεότερες / μεσαίες ηλικιακές ομάδες σε σχέση με τις γηραιότερες, ενώ για τα άτομα που εμφανίζουν χαρακτηριστικά κοινωνικού αποκλεισμού η επαφή τους τείνει να περιορίζεται αποκλειστικά σε υπηρεσίες υγείας. Εδώ απαιτούνται παρεμβάσεις εξειδικευμένων επαγγελματιών και όχι απλών κοινωνικών λειτουργών. Άμεση σχέση με την τελευταία παρατήρηση έχει και η επόμενη παρατήρηση. Φαίνεται ότι οι κάτοικοι του Νομού έχουν εισπράξει σημαντικά χρηματικά ποσά και υλική βοήθεια ως προς την αντιμετώπιση των πυρκαγιών. Εκεί το κράτος, οι φορείς ενεργοποιήθηκαν μαζικά. Ομως υπάρχουν σήμερα προβλήματα φτώχειας, μακροχρόνιας ανεργίας, χρόνιων

παθήσεων, κοινωνικής και προσωπικής απομόνωσης που αυτά τα προβλήματα δεν αντιμετωπίζονται καθόλου από τις κοινωνικές υπηρεσίες ή ανεπαρκώς στα μάτια των αιτιούντων βοήθεια. Στην κατηγορία αυτή, ο μοναδικός ρυθμιστής του χώρου αυτού αποδεικνύεται η οικογένεια, ενώ αντίθετα οι δημόσιοι φορείς έχουν έναν παρεμβατικό ρόλο όταν πρόκειται για θέματα συλλογικού ενδιαφέροντος όπως π.χ. υποδομές, δρόμοι, υγεία, κλπ.

Ερμηνείες και διαπιστώσεις των μορφών και διαδικασιών κοινωνικού αποκλεισμού στις πυρόπληκτες περιοχές του Νομού Ηλείας

Η ποιοτική έρευνα αυτή είχε σαν βασικό στόχο να προσθέσει ένα λιθάρι στις προσπάθειες κατανόησης ενός τόσο σύνθετου φαινομένου, όπως αυτό του αποκλεισμού. Προσπαθήσαμε να κατανοήσουμε τις βασικές αιτίες και παράγοντες που διαμορφώνουν μία τέτοια πραγματικότητα στο Νομό Ηλείας, μία ιδιαίτερα ευάλωτη περιοχή μετά τις καταστροφικές πυρκαγιές του 2007. Η βασική προβληματική της ποιοτικής έρευνας συνοψίζεται σε μία εκτεταμένη κοινωνική ευπάθεια λόγω των πυρκαγιών, αλλά και λόγω της διαδοχής των καταστροφών από την οικονομική κρίση. Η έρευνα έφερε στην επιφάνεια εκείνες τις ιδιαίτερες και βαρύτερες περιπτώσεις νοικοκυριών όπου ο αποκλεισμός χτύπησε την πόρτα τους. Στο μέτρο που ακούστηκαν και καταγράφηκαν διαφορετικά βιώματα έχουμε αποκομίσει μία εικόνα για τον αποκλεισμό στην Ηλεία, καθώς επίσης και για την ευρύτερη κατανόηση του φαινομένου.

Ετσι καταλήξαμε σε κάποια συμπεράσματα που αναδείχθηκαν κατ'αρχήν και σε κάποια ευρύτερα συμπεράσματα που θα μπορούσαν να αποτελέσουν εφαλτήριο για τη δόμηση πολιτικών και παρεμβάσεων στο Νομό.

A. Κοινωνικός Αποκλεισμός: Βιώματα-Πυρκαγιές και Οικονομική κρίση

Είναι σαφές ότι όλοι οι πληθυσμοί του Νομού δεν βιώνουν την ίδια κοινωνική πραγματικότητα. Ούτε διαθέτουν το ίδιο κεφάλαιο, τις ίδιες πηγές, τους ίδιους

οικονομικούς πόρους. Ακόμη και αν δεχτούμε ότι όλοι οι κάτοικοι του Νόμου βρέθηκαν “ευθραυστοποιημένοι” μετά την καταστροφική λαίλαπα των πυρκαγιών, και είδαν να καταστρέφονται μεγάλο ή το συνολικό μέρος της περιουσίας τους, οι συνέπειες τους και η επαναφορά δεν είναι καθόλου μα καθόλου οι ίδιες για όλους.

Επίσης ενώ η ποσοτική έρευνα κατέληξε σε κάποια μετρήσιμα δεδομένα μέσα από το δείγμα που ρωτήθηκε, η ποιοτική ανέδειξε ότι κάποιες από τις περιπτώσεις που έδειχναν αποκλεισμό, στην πραγματικότητα δεν ήταν. Η ποσοτική καταγραφή ανέδειξε προβλήματα π.χ. εισοδήματος, αλλά η ποιοτική υποβάθμισε το συγκεκριμένο πρόβλημα και ανέδειξε προβλήματα υγείας, μοναξιάς, κοινωνικής απομόνωσης.

Οι πυρκαγιές είχαν πιο σημαντικές συνέπειες για τους ηλικιωμένους οι οποίοι είδαν το δικό τους περιβάλλον, σπίτι, περιουσία να καταστρέφεται, κεφάλαιο οικονομικό, κοινωνικό και ανθρώπινο μιας ολόκληρης ζωής. Σε αυτούς φαίνεται ότι κόστισε περισσότερο μία τέτοια καταστροφή σε όλα τα επίπεδα.

Δεν ισχύει όμως το ίδιο για τις ηλικιακές κατηγορίες των μεσήλικων και κυρίως των νέων. Ιδιαίτερα οι τελευταίοι δείχνουν να αφήνουν κυριολεκτικά πίσω τους τις πυρκαγιές, αφού έχουν μπροστά τους τον τυφώνα της ανεργίας και της οικονομικής κρίσης. Αυτοί που είναι προστατευμένοι μέσα σε κάποια οικογένεια, που είναι και οι περισσότεροι, κερδίζουν χρόνο σε σχέση με την εύρεση εργασίας και τέλος πάντων, δεν κινδυνεύουν άμεσα.

Στη δυσμενέστερη θέση βρίσκονται ξεκάθαρα κατά την άποψη μας οι μεσήλικες οι οποίοι βρίσκονται σε μακροχρόνια ανεργία, με ή χωρίς οικογένεια, με πεσμένο ηθικό, με πενιχρά ως μηδενικά εισοδήματα, όπου ακόμη και όταν υπάρχουν γηραιότεροι να βοηθήσουν (γονείς), αυτό βιώνεται ως η έσχατη ντροπή και τρομέρη προσωπική αποτυχία. Ιδιαίτερα δύσκολη μοιάζει η θέση τόσο αυτών που έχουν οικογένεια γιατί έχουν αυτήν την ευθύνη να τους βαραίνει, άρα πιέζονται περισσότερο, άρα είναι πιο ευέλικτοι και ενεργητικοί στην αναζήτηση οποιασδήποτε εργασίας, όσο και αυτών που δεν έχουν οικογένεια και οι οποίοι είναι μεν απαλλαγμένοι από αυτό το άγχος, όμως διαθέτουν λιγότερα κίνητρα να ψάξουν για δουλειά, με αποτέλεσμα να είναι συνήθως πιο παθητικοί και πιο ευάλωτοι στην κοινωνική απομόνωση.

B. Η Σχέση με τις Κοινωνικές και Δημόσιες Υπηρεσίες

Ιδιαίτερη έμφαση δίνεται στο οξυμένο πρόβλημα της δυσκολίας ή / και αδυναμίας πρόσβασης ενός μεγάλου τμήματος των δικαιούχων στις προσφερόμενες υπηρεσίες. Πολύ σημαντική για το περιβάλλον της Ηλείας θα ήταν μια οργανωμένη προσπάθεια βελτίωσης της λειτουργίας των φορέων, υπέρβασης των αυστηρά γραφειοκρατικοποιημένων υπηρεσιών, συστηματικής διευκόλυνσης της προσφοράς τους μέσα από εναλλακτικές και καινοτομικές παρεμβάσεις. Στο πλαίσιο αυτό, είναι απαραίτητη η διευκόλυνση της προσέγγισης των δικαιούχων, της ενημέρωσής τους σε σχέση με τα δικαιώματά τους αλλά και ο σταδιακός προσανατολισμός στην παροχή πολύπλευρων και συστηματικών υπηρεσιών όπως η συμβουλευτική, ψυχολογική στήριξη κ.λπ. ανάλογα με τα συγκεκριμένα χαρακτηριστικά των προβλημάτων και των ομάδων. Είναι σαφές ότι η σχέση αυτή παρουσιάζει πολλά προβλήματα και αντιφάσεις. Ιδιαίτερα μάλιστα όσον αφορά ευάλωτες κοινωνικές κατηγορίες, είναι απαραίτητη η προσπάθεια συστηματικής υπέρβασης της αποσπασματικότητας και των περιορισμών που τίθενται σε σχετικές ενέργειες που αναπτύσσονται στο πλαίσιο συγκεκριμένων προγραμμάτων ή / και επιδοτήσεων και ο προσανατολισμός σε μονιμότερες και βιώσιμες δομές πολύπλευρης υποστήριξής τους. Βέβαια είναι επίσης σαφές ότι μεγάλο μέρος του πληθυσμού έχει «επωφεληθεί» από αυτές τις επιδοτήσεις, κυρίως σε σχέση με κατοικία, περιουσία και φαίνεται ότι, παρόλες τις δυσарέσκειες που εκφράζονται, κάποια νοικοκυριά ορθοπόδησαν αποκλειστικά από αυτή τη βοήθεια.

Παράλληλα, αναδεικνύεται απαραίτητη η προσπάθεια ολοκληρωμένης στήριξης περισσότερο κάποιων ατόμων και όχι ομάδων, στην κατεύθυνση μιας περισσότερο ανθρωποκεντρικής παρέμβασης και όχι με βάση την απρόσωπη παραδοσιακή λογική που χαρακτηρίζει συνήθως το δημόσιο τομέα. Στο πλαίσιο αυτό, είναι σημαντική η αναγνώριση των ιδιαιτεροτήτων των επιμέρους περιπτώσεων και η αντιμετώπισή τους ως ολοτήτων στη βάση των ιδιαίτερων τους χαρακτηριστικών. Με αυτή την έννοια μπορεί να αποβεί ιδιαίτερα χρήσιμη μια προσπάθεια εξατομικευμένης προσέγγισης ιδιαίτερα των περιπτώσεων που αντιμετωπίζουν συσσωρευμένα προβλήματα σε πολλαπλά επίπεδα και βρίσκονται σε διαδικασία κοινωνικού αποκλεισμού.

Ιδιαίτερα μάλιστα όσον αφορά ενέργειες που απευθύνονται σε ομάδες υψηλής επικινδυνότητας, είναι απολύτως απαραίτητη η συστηματική προσπάθεια διευκόλυνσης της πρόσβασής τους ακόμη και σε στοιχειώδεις υπηρεσίες όπως η

πληροφόρηση. Ωστόσο, πρέπει να ληφθεί υπόψη ότι σε περιπτώσεις με εξαιρετικά οξυμένα προβλήματα μπορεί να μην είναι θεμιτή μία προσπάθεια παρέμβασης παρά μόνο από ειδικούς, από άτομα εξειδικευμένα και έμπειρα στην αντιμετώπιση αντίστοιχων καταστάσεων οι οποίες χρήζουν εξατομικευμένης προσέγγισης. Εφόσον δεν υπάρχουν εξειδικευμένα στελέχη, ο ρόλος αντίστοιχων υπηρεσιών θα μπορούσε να είναι κυρίαρχα διαμεσολαβητικός με την έννοια της πληροφόρησης και πιθανής παραπομπής τους σε άλλες αρμόδιες υπηρεσίες.

Συνολικά, η σχέση με τις υπηρεσίες πάσης φύσεως εμφανίζεται, τουλάχιστον για τους αποκλεισμένους κάτοικους υποτονική ως ανύπαρκτη. Αυτό δεν σημαίνει ότι σχεδόν στο σύνολό τους δεν επωφελήθηκαν από τις παροχές που δόθηκαν για τις πυρκαγιές. Ομως πρέπει να ληφθεί σοβαρά υπόψη ότι αυτή τη συγκεκριμένη χρονική στιγμή, οι υπηρεσίες κρίνονται από τα τεράστια προβλήματα του σήμερα που είναι πολύ διαφορετικά και εκτεταμένα από τις συνέπειες των καταστρεπτικών πυρκαγιών.

Γ. Πρόταση-Συστηματικός Σχεδιασμός ενεργειών

Σημαντική αναδεικνύεται η ανάγκη της συστηματικής καταγραφής και μελέτης αναγκών και χαρακτηριστικών του πληθυσμού, τόσο σε σχέση με συγκεκριμένες κοινωνικές κατηγορίες και συγκεκριμένα κοινωνικά προβλήματα όσο και με διαφαινόμενες δυνατότητες πιθανής υπέρβασής τους. Μόνο η γνώση των πραγματικών αναγκών αυτών των πληθυσμών θα βοηθήσει στην επίλυση κάποιων από αυτά τα προβλήματα.

Στο πλαίσιο ανάλογων μελετών⁵ είναι σημαντικό να δοθεί έμφαση στην καταγραφή της έντασης των προβλημάτων, της κατανομής των ομάδων σε σχέση με συγκεκριμένες περιοχές κ.λπ. όπου φαίνεται να εμφανίζονται περισσότερο οξυμένα. Η χαρτογράφηση προβλημάτων ή / και ομάδων μπορεί να βοηθήσει σε μια πιο ολοκληρωμένη γνώση σχετικά με τις ιδιαιτερότητες της περιοχής, δε σημαίνει,

⁵ Βλ. Πετμεζίδου Μ., Παπαθεοδύρου Χ., (επιμ.), 2004, *Φτώχεια και κοινωνικός αποκλεισμός*, Επιστημονική Εταιρεία Κοινωνικής Πολιτικής, Αθήνα, εκδ. Εξάντας και Σισσούρας Α., Μπούζας Ν., Μπαλούρδος Δ., κ.ά, 2007, *Αποτύπωση της κοινωνικής ταυτότητας και τον εντοπισμό των ομάδων σε κοινωνικό αποκλεισμό του Νομού Δωδεκανήσων*, Εκδόσεις ΕΚΚΕ, Αθήνα. Παπαδοπούλου Δ., (επιμ.), 2002, *Κοινωνικός Αποκλεισμός στις Κυκλάδες. Από την κοινωνική ευπάθεια στον κοινωνικό αποκλεισμό*, σειρά μελέτες, Αθήνα, εκδόσεις ΙΝΕ/ΓΣΕΕ.

ωστόσο, ότι περιπτώσεις που εμφανίζονται με μικρότερη συχνότητα είναι δικαιολογημένο να παραμεληθούν. Αντίθετα, πρέπει να ληφθούν σοβαρά υπόψη στη λήψη μέτρων έτσι ώστε να διευκολυνθεί η επαφή τους με σχετικές υπηρεσίες. Ιδιαίτερα αυτό ισχύει όταν πρόκειται για άτομα που βρίσκονται σε ευθεία διαδικασία κοινωνικού αποκλεισμού και φαίνεται ότι, για πολλαπλούς λόγους, έχουν αδυναμία πρόσβασης ακόμη και σε στοιχειώδεις υπηρεσίες.

Αντίστοιχες μάλιστα μελέτες μπορεί να έχουν ένα περιοδικό χαρακτήρα και να επαναλαμβάνονται σε τακτά χρονικά διαστήματα έτσι ώστε να υπάρχει η δυνατότητα συλλογής συγκριτικών δεδομένων και καλύτερης κατανόησης τόσο του χαρακτήρα όσο και της εξέλιξης των προβλημάτων. Η έρευνα των κοινωνικών προβλημάτων και των ευπαθών κοινωνικά ομάδων θα ήταν σκόπιμο να συνεχιστεί με σκοπό την καταγραφή νέων στοιχείων, αλλά και την αξιολόγηση των εφαρμοσμένων παρεμβάσεων. Στο πλαίσιο μιας συνεχούς ανατροφοδότησης της κοινωνικής εμπειρίας και της έρευνας, αντίστοιχα αποτελέσματα πρέπει να αποτελούν τη βάση για τη χάραξη νέων πολιτικών ή / και την αναπροσαρμογή υπαρχουσών.

Ωστόσο, η καταγραφή και ανάλυση των αποτελεσμάτων αντίστοιχων ερευνών δε συνεπάγεται από μόνη της ένα σωστό και αποτελεσματικό σχεδιασμό ενεργειών. Με βάση τα συγκεκριμένα συμπεράσματα, είναι απαραίτητο να ακολουθήσει η ιεράρχηση προτεραιοτήτων, η επιλογή στρατηγικής, η συγκεκριμενοποίηση των στόχων και η από κοινού απόφαση ανάληψης δράσης σε συγκεκριμένα πεδία. Παράλληλα, πρέπει να δοθεί έμφαση στο βήμα προς βήμα σχεδιασμό και υλοποίηση ολοκληρωμένων δράσεων σε κάθε φάση, καθώς η σταδιακή ανάπτυξή τους δίνει τη δυνατότητα επανασχεδιασμού σε συστηματική βάση σύμφωνα με τα νέα δεδομένα που μπορεί να προκύπτουν κάθε φορά. Αλλωστε από την ποιοτική έρευνα αναδεικνύεται ξεκάθαρα ότι άλλες προτεραιότητες έχουν οι ηλικιωμένοι, άλλες οι νέοι και άλλες οι μακροχρόνια άνεργοι κυρίως μεσήλικες που βρίσκονται εκτός αγοράς εργασίας και κινδυνεύουν να περιθωριοποιηθούν μόνιμα από το κοινωνικό γίγνεσθαι.

Ένα βασικό συμπέρασμα που δεν πρέπει εδώ να αγνοηθεί είναι η δραματική επίδραση της οικονομικής κρίσης σε ολόκληρη την ελληνική κοινωνία, αλλά ακόμη εντονότερα στις περιοχές που είχαν από πριν πρόβλημα, όπως είναι ο Νομός Ηλείας. Αν και οι δυνατότητες τοπικής παρέμβασης είναι σαφώς περιορισμένες στο επίπεδο αυτό, κάποιες καινοτόμες πρωτοβουλίες θα μπορούσαν να δώσουν πολύ θετικά αποτελέσματα. Η διευκόλυνση δημιουργίας συλλόγων, συνεταιρισμών και κάθε

μορφής συλλογικών δράσεων πέρα από τις δημόσιες παρεμβάσεις, βοηθούν, ενδυναμώνουν την κοινωνική συνοχή και αλληλεγγύη, δημιουργούν ασφάλεια στους κατοίκους που το έχουν ανάγκη και τέλος ενδυναμώνουν τον κοινωνικό δεσμό και τα δίκτυα πληροφόρησης που δείχνουν να έχουν εξασθενήσει κάτω από την πίεση των πολύ δύσκολων συνθηκών. Δεν επιτρέπεται κάποιος να μην διαθέτει 4 ευρώ το 2013 για το εισιτήριο μετακίνησής του στη γύρω περιοχή. Πλήττεται η συνοχή και η αλληλεγγύη της κοινωνίας μας και όχι μόνο ένα ή περισσότερα φυσικά πρόσωπα.

Ζητήματα για περαιτέρω έρευνα

Πέρα από τις εμφανείς ενδείξεις φτώχειας και κοινωνικού αποκλεισμού, οι οποίες αναδύθηκαν μέσα από το παρόν κείμενο, ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζουν παράπλευρες πτυχές κοινωνικών ανισοτήτων καθώς και άλλων κοινωνικό-οικονομικών φαινομένων τα οποία εμφανίζουν ιδιαίτερο ενδιαφέρον για περαιτέρω έρευνα. Παρόλο που η ποιοτική έρευνα μας επιτρέπει να εξαγάγουμε «εις βάθος» συμπεράσματα τόσο σε σχέση με τις κοινωνικές δομές όσο και με τον βαθύτερο κοινωνικό ιστό της εξεταζόμενης περιοχής, αρκετά από τα συμπεράσματα, τα οποία σε καμία περίπτωση δε μπορούν να κριθούν αμελητέα, χρίζουν περαιτέρω έρευνας σχετικά με την εγκυρότητα τους, καθώς η παρούσα έρευνα στόχευε ειδικότερα στην επίπτωση των πυρκαγιών στα φαινόμενα κοινωνικού αποκλεισμού της περιοχής.

Αυτή η έρευνα αναδεικνύει λοιπόν ένα ιδιαίτερα ενδιαφέρον φαινόμενο, αυτό της κοινωνικής ανάκαμψης μετά από φυσικές καταστροφές, το οποίο ακολουθείται από την οικονομική κρίση του 2008 και τον κλονισμό των κρατικών και κοινωνικών δεσμών. Οι φυσικές καταστροφές συχνά αποκαλύπτουν ευρύτερες κοινωνικές ανισότητες, καθώς επίσης δίνουν την ευκαιρία να κατανοηθούν και να διορθωθούν προ-υπάρχοντα κοινωνικά προβλήματα (Fothergill and Peek, 2004). Στην προκειμένη περίπτωση ωστόσο οι φωτιές φαίνεται πως λειτούργησαν ανασταλτικά ως προς το βαθμό ανάκαμψης της κοινωνίας και παρόλο που η περίοδος ανάκαμψης σε αρκετές περιπτώσεις προσφέρει την ευκαιρία για την ενδυνάμωση της τοπικής οργανωτικής δυνατότητας (Berke et al., 1993), ακόμα και 7 χρόνια μετά τις φωτιές αναδεικνύονται σοβαρές κοινωνικό-πολιτικές δυσλειτουργίες.

Δίχως να αγνοούνται οι οικονομικές συγκυρίες οι οποίες προφανώς επιβάρυναν την κατάσταση, η μη ετοιμότητα τόσο της τοπικής κοινωνίας όσο και του κρατικού μηχανισμού για την ανάκαμψη της περιοχής παραμένει ακόμα εμφανής. Οι δυσκολίες ανάκαμψης σε κάποιες περιπτώσεις φαίνεται να συνδέονται με χαμηλού βαθμού κοινωνική συνεκτικότητα. Χαρακτηριστική είναι η περίπτωση μη λειτουργίας σύγχρονου συνεταιρισμού λόγω της δυσκολίας συνεννόησης μεταξύ των μελών της συγκεκριμένης κοινότητας. Αυτό μπορεί να αποδοθεί στο γεγονός ότι κοινωνίες με χαμηλό βαθμό οριζόντιας κοινωνικής ένταξης των μελών (Warren, 1963), παρουσιάζουν αποδυναμωμένα κοινωνικά δίκτυα καθώς και έλλειψη ικανότητας συλλογικής ενότητας για να λύσουν τοπικά ζητήματα (Berke et al., 1993).

Στη μεγαλύτερη πλειοψηφία των ερωτώμενων ήταν φανερό πως η φωτιά αποτελούσε ένα ζήτημα σχετικά «ξεχασμένο», η βαρύτητα του οποίου είχε πλέον αντικατασταθεί από την επίπτωση της οικονομικής κρίσης που ξέσπασε στην Ελλάδα από το 2008. Άμεσα σχετιζόμενη με την οικονομική κρίση, ήταν και η έκφραση έντονης δυσαρέσκειας από τη δυσλειτουργία του πολιτικού συστήματος, τόσο όσον αφορά την υποστήριξη της ανάκαμψης της τοπικής κοινωνίας μετά τις φωτιές, όσο και σε σχέση με τις παρούσες υποστηρικτικές δομές που αναπτύχθηκαν για την ανακούφιση των πληγέντων. Ωστόσο, ένα σοβαρό έλλειμμα του βαθμού ανάκαμψης της τοπικής κοινωνίας, όπως αναδεικνύεται από την έρευνα, θα πρέπει να αποδοθεί και στην έννοια του «πελατειακού κράτους». Η έννοια του πελατειακού κράτους βασίζεται στην παροχή άμεσων υλικών κινήτρων στοχευμένα σε μεμονωμένα άτομα και μικρές ομάδες με αντάλλαγμα τη ψήφο (Kitschelt and Wilkinson, 2007). Οι δεσμοί των πολιτών με το «πελατειακό κράτος» φαίνεται ότι διαδραμάτισαν ιδιαίτερα ανασταλτικό ρόλο στη ανάκαμψη των νοικοκυριών, καθώς ένα μεγάλο κομμάτι της κοινωνικής συνοχής φαίνεται να ήταν σχηματισμένο γύρω από αυτό. Ωστόσο, οι φωτιές αποτέλεσαν εφαλτήριο διάρρηξης του παλιού κοινωνικοπολιτικού συμβολαίου σύμφωνα με το οποίο πολιτικοί και ψηφοφόροι συντόνιζαν τις δράσεις τους ωφελούμενοι από το κράτος εις βάρος του δημοσίου συμφέροντος (Pappas, 2013). Στην παρούσα περίπτωση οι φωτιές δεν προκύπτει ότι αποτέλεσαν ευκαιρία ανασύστασης της κοινωνίας και των κοινωνικών της δομών (Berke et al., 1993) αλλά, όπως παρατηρήθηκε μέσα και από την ποιοτική έρευνα, συνέβαλαν στη διεύρυνση του χάσματος του κοινωνικού αποκλεισμού σε ομάδες που ήδη ζούσαν στο όριο της φτώχειας.

Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει και το θέμα των αποζημιώσεων των πληγέντων. Αν και μεγάλο μέρος του πληθυσμού αποζημιώθηκε, μέρος του ποσού του ταμείου που συστάθηκε για την ενίσχυση των πυρόπληκτων του Νομού Ηλείας δεν μπόρεσε να απορροφηθεί. Ακόμα, το μοντέλο αποζημίωσης που επιλέχθηκε, αποζημίωση ανά νοικοκυριό, θεωρείται ότι λειτουργεί μειονεκτικά ως προς τις ευάλωτες κοινωνικές ομάδες (Morrow and Eparson, 1996). Επίσης, έντονο υπήρξε το πρόβλημα των «λαθρεπιβατών», οι οποίοι επωφελήθηκαν των αποζημιώσεων δίχως οι ίδιοι να έχουν υποστεί άμεσα ζημιές. Όπως προκύπτει και από τα δεδομένα της έρευνας, υπάρχει άμεσος συσχετισμός του ζητήματος των αποζημιώσεων με την έννοια του «πελατειακού» κράτους, το οποίο προσπάθησε να αποζημιώσει άμεσα δίχως διάκριση και κριτήρια ένα μεγάλο μέρος του πληθυσμού δίχως όμως να στοχεύει στην μακροπρόθεσμη βιώσιμη ανάπτυξη της περιοχής καθώς και στη συμμετοχή των πολιτών ως ενεργών συμμετεχόντων και όχι ως «αβοήθητων θυμάτων» (Berke et al., 1993) . Η μη αποδοτικότητα του προγράμματος ανάκαμψης μπορεί να αποδοθεί αφενός στην κρατική δυσλειτουργία και αφετέρου στα εσωτερικά χαρακτηριστικά της τοπικής κοινωνίας, όπως επισημάνθηκε ήδη (Berke et al., 1993). Ο συνδυασμός των δύο δεδομένων μας επιτρέπει τη συσχέτιση του φαινομένου του κοινωνικού αποκλεισμού αφενός με την πολιτική - κρατική δυσλειτουργία και αφετέρου με τον συμβιβασμό μερίδας πολιτών με το συμβόλαιο του πελατειακού κράτους. Έτσι παρατηρούνται δύο διαμορφούμενες κοινωνικές κατηγορίες: α) οι πολίτες- «πελάτες» οι οποίοι επωφελούνται είτε βραχυπρόθεσμα είτε μακροπρόθεσμα της κατάστασης, σαφώς με μειωμένα οφέλη λόγω της οικονομικής κρίσης και β) οι πολίτες οι οποίοι ωθούνται περαιτέρω στα όρια του κοινωνικού αποκλεισμού, λόγω ελλείμματος τόσο της κρατικής λειτουργίας όσο και της αδύναμης κοινωνικής οργάνωσης της τοπικής κοινωνίας. Συνεπώς στην παρούσα περίπτωση, ενισχύεται η πεποίθηση ότι οι κατηγορίες ατόμων που βρίσκονται ήδη στα όρια του αποκλεισμού ωθούνται σε περαιτέρω δυσμενή θέση όταν συμβαίνουν φυσικές καταστροφές (Bolin and Stanford, 1998).

Αυτό που τίθεται υπό σοβαρό ερώτημα είναι οι κοινωνικοί θεσμοί καθώς και η ανθεκτικότητά τους σε απρόοπτα δεδομένα. Η πυρκαγιά του 2007 σε συνδυασμό με την οικονομική κρίση η οποία εμφανίστηκε μετά το 2008 αποτέλεσαν κρίσιμα σημεία για την αξιολόγηση της ανθεκτικότητας αυτών των θεσμών. Η κοινωνική ανθεκτικότητα, συμπεριλαμβανομένων των θεσμικών οργάνων και των συστημάτων

διακυβέρνησης, αποτελούν σημαντικά στοιχεία για την αξιολόγηση των επιπτώσεων των ακραίων φυσικών κινδύνων και την προώθηση της κοινωνικής αναδιοργάνωσης. (Adger et al., 2005). Περιπτώσεις παγκόσμιων φυσικών καταστροφών (όπως το τσουνάμι του 2004 στην Ταϊλάνδη) αποδεικνύουν ότι η ικανότητα επίσημων και ανεπίσημων θεσμών να ανταποκριθούν στις ραγδαίες αλλαγές στις περιβαλλοντικές και κοινωνικές συνθήκες, είναι το κλειδί για την άμβλυση των κοινωνικών επιπτώσεων που προκαλούνται από ακραίους φυσικούς κινδύνους (Adger et al., 2005). Επίσης, η περίπτωση του Νομού Ηλείας μπορεί να αποτελέσει παράδειγμα για τη διαμόρφωση προτάσεων πολιτικής σχετικά με τον τρόπο αντίδρασης των κοινωνικών θεσμών σε παρόμοιες περιπτώσεις στο μέλλον.

Η συγκεκριμένη ανάλυση παρέχει την ευκαιρία για μια περαιτέρω ανάλυση της διασύνδεσης μεταξύ της περιβαλλοντικής, κοινωνικό-οικονομικής και πολιτικής βιωσιμότητας. Φαίνεται ότι η περιβαλλοντική υποβάθμιση, που συνδέεται άμεσα με την επίπτωση των πυρκαγιών στο φυσικό περιβάλλον του Νομού Ηλείας, σε συνδυασμό με τις ισχυρές ενδείξεις κοινωνικού αποκλεισμού, την οικονομική κρίση του 2008, αλλά και την αποδυνάμωση της λειτουργίας του «πελατειακού τύπου» πολιτικού συστήματος, θέτουν ισχυρά εμπόδια στην ανάκαμψη και βιωσιμότητα της περιοχής κυρίως σε κοινωνικό-οικονομικό επίπεδο. Ωστόσο, αυτό απαιτεί τη συμμετοχή και άλλων ειδικότερων επιστημόνων για την εγκυρότερη προσέγγιση του φαινομένου.

Βιβλιογραφία

1. Adger, W. Neil, et al. "Social-ecological resilience to coastal disasters." *Science* 309.5737 (2005): 1036-1039.
2. Berke, Philip R., Jack Kartez, and Dennis Wenger. "Recovery after disaster: achieving sustainable development, mitigation and equity." *Disasters* 17.2 (1993): 93-109.
3. Bolin, R. with Stanford, L.: 1998, *The Northridge Earthquake: Vulnerability and Disaster*, Routledge, New York.

4. Fothergill, Alice, and Lori A. Peek. "Poverty and disasters in the United States: A review of recent sociological findings." *Natural Hazards* 32.1 (2004): 89-110.
5. Kitschelt, Herbert, and Steven I. Wilkinson, eds. *Patrons, clients and policies: Patterns of democratic accountability and political competition*. Cambridge University Press, 2007.
6. Morrow, Betty Hearn. "Identifying and mapping community vulnerability." *Disasters* 23.1 (1999): 1-18.
7. Pappas, Takis S. "Why Greece Failed." *Journal of Democracy* 24.2 (2013): 31-45.